
MIDDELEEUWSE HERPETOLOGIE

DEEL 5: BASILISCUS IN LATIJN ES IN DIETSCH EEN KUENINXKIJN

Door: Marcel van der Voort, Heerbaan 14, 5721 LS
Asten.

Inhoud: Inleiding - Basiliscus in Latijn... - Excurs -
Toch een slang? - Te elfder ure - Literatuur -

Foto 1: Aspis; v. Maerlant, folio 122.

INLEIDING

Het eerste "serpent van der B" dat Van Maerlant behandelt, is al direct een controversieel dier. Ter illustratie: mijn Middelnederlandsch Handwoordenboek geeft als vertaling van "basilisc" *koningsslang*. (Een betekenis die verderop belangrijker blijkt te zijn dan ze nu lijkt); mijn

editie van Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse taal geeft bij het lemma "basiliscus" als verklaring te lezen 1: *fabeldier, slangdraak, volgens het bijgeloof zo giftig dat zelfs zijn blik iem. doden kan; 2: onschadelijke boomhagedis in Z-Amerika en Azië.*

Het Middelnederlands en het Nieuwnederlands schijnen elkaar tegen te spreken. Een weinig voordehandliggende interpretatie aan het slot!

BASILISCUS IN LATIJN...

*Basiliscus in Latijn
Es in Dietsche een kueninxkijn,
155 Ende ets, oec coninc op allen venine.
(vss 153-155)*

Het dier, dat in het Latijn Basiliscus genoemd wordt, heet in het Diets (= de taal van het diet = het volk, dus: in wat toen voor Nederlands doorging) een koninkje, en het is ook de koning van alle giftige dieren, d.w.z. met zijn giftigheid overtreft het alle andere dieren.

*Dese aertsche plaghe pleght te sine
Halfs voets lanc, ghespekelt wit.
Op sijn hovet hevet hit
Spekelde in der ghebare
160 Als oft ene crone ware.
(vss 156-160)*

Het is maar een summiere beschrijving die we van de *Basiliscus* krijgen: de Middeleeuwse auteur noemt het dier een plaag van de aarde, die een halve voet (= ± 15 cm) lang is en die wit gespikkeld is. Ook op zijn kop heeft het dier spikkels en wel zodanig, dat het net is alsof die een kroon vormen. Mudde geeft van één van de vier soorten basiliscus een beschrijving van een ondersoort, de *Basiliscus*

basiliscus barbouri, die model kan staan voor het door Van Maerlant bedoelde dier, ware het niet, dat dit dier voorkomt in Zuid-Amerika en naar alle waarschijnlijkheid in onze contreien toentertijd onbekend was. (Mudde, pag. 4)

*Alle serpentes sijn voer hem bloed,
Want etse metten ademe doet;
Met opsiene doetet den man.*
(vss 161-163)

Hoe klein de Basiliscus ook is, alle andere slangen zijn als de dood voor hem, want hij doodt ze met zijn adem. Ook de mens kan hij doden en wel alleen al door naar hem te kijken ("opsiene"). En bij deze opmerking van Van Maerlant, herinneren we ons de eerste omschrijving die Van Dale gaf.

*Wie so andren teerst ghesien can,
165 Hi blivet doet, hoe dat si.
Dit scrivet Jacob van Vetri,
(vss 164-166)*

Wie de ander het eerste ziet, die zorgt ervoor dat de ander daardoor dood blijft. En deze waarheid ontleent Van Maerlant aan Jacobus van Vitry.

*Ende Plinius doet ons verstaen:
Niet allene maghet verslaen
Den Mensche, maer al dat levet
170 Ja tlant, daert sien wone hevet.*
(vss 167-170)

(De verzen 169 en 170 zijn in het handschrift waarschijnlijk corrupt, zodat ik voor die regels de variant van een wellicht betrouwbaarder handschrift weergegeven heb.)

Van Plinius krijgen wij de wetenschap, dat de basiliscus niet alleen de mens kan doden, maar alles wat leeft, zelfs het land waar hij (= de basilisk)

zijn verblijfplaats heeft. Deze wel erg onwaarschijnlijke laatste opmerking wordt vervolgens geadstrueerd met enkele voorbeelden die er niet om liegen:

*Sijn venijn doet ooc uut ende uut
Verderven beide boem ende cruut
Ende al dat wast groet ende clene.
Et scoert, met sinen ademe stene,
175 Et venijnt die lucht oec mede.
Vlieght een voghel daer ter stede,
Hine mach niet min verdinghen,
Dan hem die vederen besinghen.
(vss 171-178)*

Het gif van de basiliscus is ook uitermate schadelijk voor zowel bomen als planten, en verder ook voor alles wat groeit of het nu groot of klein is. Het splijt met zijn adem zelfs stenen en vergiftigt ook de lucht daarmee. Als er over zo'n plek (waar een basiliscus ademt) een vogel vliegt kan die er niet aan ontkomen, dat zijn veren geschroeid worden!

*Sijn wispelen alle serpentes ontsien,
180 Ende alsijt vernemen, si vlien.
(vss 179-180)*

Het sissen, blazen van de basiliscus wordt door alle slangen gevreesd en als ze het horen, vluchten ze weg. (Opnieuw blijken Middeleeuwse slangen over een prima werkend gehoororgaan te beschikken!)

*Allene die wesele die verwinnet,
Want alsmen in dat lant bekinnet
In wat holen dat si wonen,
Comen die lieden metten ghoenen,
185 Met ruten al om behanghen,
Ende latense in die holen ganghen.
Daer bitet doet ter stede,*

Ende dan moet hi selve sterven mede.
(vss 181-188)

Er is echter één dier dat de basiliscus aan kan, en dat is de wezel. Want, als de mensen erachter komen in welke hollen ze wonen, gaan ze ernaar toe met een wezel, die helemaal volgehangen is met wijnruit. Zo opgetut wordt de wezel in het hol van de basiliscus gejaagd, waar hij de laatstgenoemde doodbijt. Hij laat er zelf echter ook het leven bij. Maar ook na zijn dood, blijft de basiliscus een dier dat grote macht heeft.

*Nochtan doch dat et blijft doet,
190 Hem blivet nochtan macht so groet,
Waer soemen bestrijct ene masiere
Met pulvere van siere maniere,
Niet venijns en comter inne,
Noch oec selfs spinter an die spinne.
195 In Grieken, als wi horen spreken,
Es een monster daer mede bestreken.*
(vss 189-196)

Ondanks het feit namelijk, dat hij dood is gegaan, blijft datgene wat er over is gebleven van de basiliscus een typische werkzaamheid behouden: als men namelijk een muur bestrijkt met het pulver van zijn kadaver, kan er geen vergif doorheen dringen, zelfs een spin kan dan geen web maken aan die muur. En in Griekenland is het wel eens gebeurd, dat een heiligdom is bestreken met basiliscuspulver.

*Men seghet ons, en es gheen huus mede,
Esser een stic van sinen lede,
Die serpente en vlien dane.*
(vss 197-199)

Verder krijgen we te horen, dat slangen een huis, mits er iets van een basiliscus wordt bewaard, ontvluchten.

200 *Men doet mede te verstane,
Datmen met sinen pulvere bestrijct
Silver, ende et gout dan blijct.*
(vss 200-202)

Niet alleen kun je zilver goud laten schijnen door het nooit te poetsen, maar ook door het met pulver van de basiliscus te bestrijken: het zilver gaat dan vanzelf op goud lijken.

*Vliegende vintmense some mede,
Die Got niet en laet uut hare stede*
205 *Verre varen om die saken,
Dat sijt al woeste souden maken.*
(vss 203-206)

Een basiliscus heeft ook het vermogen om te vliegen. Soms gebeurt dat wel eens, maar God zorgt ervoor, dat ze niet al te ver van hun nest weg kunnen vliegen en wel hierom, omdat ze dan alles woest zouden maken.

*Van den andren balisische, ic wane,
Vintmen in den boec van den hane.
Diet weten wille, lese hir voren,*
210 *Daer mach hi die maniere horen.*
(vss 207-210)

Van Maerlant heeft op een andere plaats in zijn *Der Naturen Bloeme* ook over de basiliscus geschreven en wel in het derde boek, dat over vogels gaat. Volledigheidshalve geef ik die passage hier ook weer, want er staan interessante mededelingen in.

*Oude boeken doen verstaen,
Dat doude haen een ey leghet,
Daermen over waer of seghet,*
1985 *Daer dat basiliscus of coemt,*

Een dier dat die warelt verdoemt.

.....

In waermen drecke leghetijt,

1990 *Daer broet natuere bi siere tijt.*

Dan coemt dat dier uut na sijn aert,

Ende hevet eens serpente staert,

Ende anders eist ghelijc den hane.

(vss 1982-1993 3e boek

Der Naturen Bloeme

Oude boeken laten ons weten, dat een oude haan een ei kan leggen. Men vertelt voor waarheid, dat uit dat ei een basiliscus geboren wordt, een dier dat door de wereld verdoemd wordt. De haan legt dat ei in warme drek en de natuur zorgt ervoor, dat het te zijner tijd uitkomt. Als het dier dan tevoorschijnkomt, heeft het de staart van een slang en lijkt het voor de rest op een haan.

Die ghesien hebben sine ghedane

1995 *Segghen, dat tey es sonder scale,*

In een vel gheloken altemale,

Dicke ende staerc ende wel behoet.

Sulke wanen dat dit broet

Ene padde oft een serpent,

2000 *Maer dit es buerde bekend.*

(vss 1994-2000)

Degenen die wel eens zo'n ei gezien hebben zeggen, dat het een ei is zonder schaal. In plaats daarvan zit het in een dik en sterk vel dat goed beschermt. Er zijn mensen die menen dat zo'n ei bebroed wordt door een pad of een slang, maar het is bekend dat dat een verzinsel is!

EXCURS

Bijna 300 jaar later, gelooft menigeen nog wat wij zoëven over de basiliscus gelezen hebben. De

Zeeuwse geneesheer Levinus Lemnius (1505- 1568) noemt in zijn geschriften de basiliscus. Hij noemt het een fabeldier, en baseert zich bij de beschrijving van het dier vooral op Plinius, die ook Van Maerlant tot bron diende. Bij Lemnius lezen we vervolgens ook over de dodelijke blik van de basiliscus (die je overigens met een spiegel tegen het dier zelf kon aanwenden) en de wezel, die pas na het eten van wijnruit opgewassen was tegen de basiliscus. Ook het volksgeloof van de haan die een ei legt en bebroedt, wat een basiliscus oplevert, komen we bij Lemnius tegen. In Zierikzee zouden twee oude hanen eieren zijn gaan leggen en bebroeden. Ze konden nauwelijks van hun nest verdreven worden. Omdat de inwoners van Zierikzee bang waren voor de geboorte van een basiliscus, verpletterden ze de eieren en wurgden de hanen. Bij Lemnius trof ik ook aan, dat bedorven zaad van een haan een giftig dier kan verwekken, zoals ook uit vervuild merg van het rugbeen van de mens een slang geboren zou kunnen worden! (Van Hoorn, pag. 135-136)

Bij Timmers trof ik nog aardige aanvullingen aan: volgens Timmers zegt Plinius ook nog van de basiliscus, dat het voor een jager onmogelijk is dit dier met een speer te doden, omdat het vergif dan langs de schacht van zijn speer omhoogstijgt. Plinius schijnt ook gezegd te hebben, dat de geur alleen al voldoende is om degene die deze opsnuift, te doden. Niet erg waarschijnlijk wordt verder de mededeling geacht, dat een basiliscus-ei uitgebroed zou worden door een slang en een uil. Men kon zich tegen de basiliscus beter wapenen met een glazen stolp die over het hoofd gestulpt moest worden, dan met wapens. Het gif dat nl. in de ogen van de basiliscus zat, ketste af op het glas en sprong op hemzelf terug (Timmers, 1947).

Binnen de christelijke symboliek heeft de basiliscus een nogal negatieve denotatie: hij verbeeldt de dood, Satan, de zonde. (Timmers, nrs. 740-4; 1867-8) De Middeleeuwse illustrator heeft iets ver-

vaardigd, wat m.i. goed aansluit bij de contemporaine iconografie: de basiliscus wordt gewoonlijk afgebeeld als een haan met de staart van een draak, of als een slang met de vleugels van een haan (Chevalier, 1973, pag. 179). Chevalier geeft ook de aanvulling, dat niet alleen een terugketsende blik een basiliscus doodde, maar dat hetzelfde gold voor diens vergiftigde adem: als je kans zag die te retourneren, doodde je het dier dat jou had willen doden! Naar het schijnt was het een geliefd beest voor alchemisten, die in hem het verwoestende vuur zagen dat nodig was om metalen te smelten (wat nodig was voor het creëren van de steen der wijzen). (Chevalier, 1973, pag. 180).

TOCH EEN SLANG?

Slangenliefhebbers die schouderophalend deze bijdrage overgeslagen hebben, omdat die niet over hun lievelingsdieren gaat, hebben zichzelf tekort gedaan. Deze basilisk zou wel eens méér slang kunnen zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Ik durf die suggestie te doen op grond van een aantal overwegingen. Allereerst de aperte mededeling, dat basilisk "koning" betekent en hier dus "koning van de slangen" impliceert. Consequent doorgedacht, belanden we dan bij de koningscobra, *Ophiophagus hannah*. Immers, de koningscobra is wat zijn naam al aangeeft: ofiofaag. Niet zo verwonderlijk, dat alle slangen voor hem wegvluchten (vs. 161). Verder wordt uitdrukkelijk gezegd, dat de basiliscus "Koning op alle vergiften" is (vs. 155), wat strookt met de giftigheid van deze dieren. Trutnau meldt, dat in bepaalde omstandigheden de beet van een koningscobra binnen enkele minuten de dood veroorzaakt (Trutnau II, 72). Vervolgens: als we eens een meer specifieke cobra nemen, bijv. de spugende cobra (*Naja naja sputatrix* of *Naja nigricollis* - Grzimek VI, 420, 510)? De basiliscus doodt zijn te-

genstander met zijn adem, of mogen we begrijpen: de slang gebruikt zijn "afstandswapen" (gifspuwen), en voor ooggetuigen lijkt het of de slang doodt met zijn adem? Een vierde overweging sluit hierbij aan. De cobra's hebben hun "hood"; werd die al ver vóór Van Maerlant's tijd als "kroon" beschouwd (vs. 160)? De spikkels waarvan in de vss. 158-160 sprake is, kunnen gevormd worden door de briltekening. Verder: de basiliscus heeft als vijand -naast de haan, die de basiliscus met zijn gekraai kan doden (Pauly, 1975, I, pag. 838)- ook de wezel. Mogen we in de wezel de (Indische) *Ichneumon* zien, die grote bekendheid heeft gekregen als bestrijder en verdelger van gifslangen? In literair opzicht worden we over een strijd tussen genoemde vijanden geïnformeerd door Rudyard Kipling's *Djungel-boek*. Meer wetenschappelijk is de uitvoerige beschrijving van de afrekening van de *Ichneumon* met gifslangen bij Grizmek (1973, deel XII, pag. 193 e.v.). Een foto van een gevecht tussen een mongoes en een cobra is te vinden in Burton, pag. 49 (Burton, 1986). Een laatste overweging is de volgende. In een vorig artikel maakte ik melding van slangenhoudende apothekers (Van der Voort, 1989). Hoewel ik géén concrete gegevens heb over soortgelijke behandeling van met name cobra's in de klassieke tijd, vind ik het geen ál te boude veronderstelling aan te nemen, dat de verzen 189-202 refereren aan een in de klassieke oudheid al gepraktiseerde realiteit.

TE ELFER URE

Ik had dit "floppyscript" reeds lang afgesloten, toen mijn dochter -die mij bezig had gezien met Van Maerlant, in het bijzonder met de *Basiliscus*- mij attendeerde op een passage in een jeugdboek dat zij op dat moment aan het lezen was. Daaruit bleek, dat de fabeltjes over de *Basiliscus* tot op de dag van vandaag in de (jeugd)literatuur nog gebruikt

worden om kinderharten sneller te doen kloppen. In het laatste boek van de bekende jeugdboekenauteur Thea Beckman, "De val van de Vredeborch", wordt in het tweede hoofdstuk (pag. 20 t/m 33) een uitvoerige beschrijving gegeven van de gevaren van een *Basiliscus*. Het beest zou in de kelder van een brouwer een knecht gedood hebben en we krijgen alle hiervoor opgesomde kwaliteiten bijna integraal terug. Op de vraag: "Wat is een basilisk" horen we als antwoord: *Wanneer een oude haan van zeven jaar oud een ei legt op de mestvaalt en dat ei wordt uitgebroed door een slang, dan wordt er een basilisk geboren. Dat is een haan met de vleugels van een draak, de snavel van een arend en de staart van een eekhoorn. Hij draagt een kroontje in plaats van een kam op de kop, want hij is de koning der slangen.* Verderop heet het vervolgens: *Zo'n basilisk huist bij voorkeur in een krocht in het gebergte, in een kelder of in een diepe put, want hij kan het licht slecht verdragen. Zijn giftige adem doet dieren sterven, het gras verdorren en het gesteente barsten. Het gevaarlijkste aan hem is zijn gruwelijk starre blik. Zijn ogen zijn als twee felle vlammen. Als je in die ogen kijkt, verschroeit je hart en val je dood neer.* Degene die uiteindelijk in de kelder gaat afdalen om te kijken wat er aan de hand is (deze brave borst gelooft niet zo in wat hem over de basilisk voorgehouden wordt), krijgt als advies een spiegel mee te nemen, want, *als zijn blikken kunnen doden, is het het veiligst om die blikken terug te kaatsen, zodat ze jou (= die dappere kerel) niet kunnen bereiken.* De mensen die op ruime afstand van de brouwerij de waaghals in de gaten houden, bidden voor zijn zieleheil..! Thea Beckman verricht altijd veel vóóronderzoek voor haar boeken. Ook bij dit boek geeft zij een bibliografische lijst. Helaas ontbreekt daarin een werk waaruit zij mogelijkerwijs haar gegevens voor bovengeciteerde passage heeft gehaald.

LITERATUUR

- Beckman, Th., 1988, De val van de Vredeborch.
Uitg. Lemniscaat, Rotterdam 1988.
- Burton, R., 1986, Giftige dieren.
z.p. 1986.
- Chevalier, J., 1973, Dictionnaire des symboles.
Mythe, rêves, coutumes, gestes, formes, fi-
gures, couleurs, nombres. 4 delen. Ik heb
deel I geraadpleegd. Paris 1973.
- Costello, P., 1979, The magic zoo. The Natural
History of Fabulous Animals.
London z.j. (1979).
- Grzimek, B., 1973, Het leven der dieren, deel XII,
Zoogdieren.
Utrecht 1973.
- Hoornt, C. van, 1978, Levinus Lemnius, 1505-1568.
Kloosterzande 1978
- Kipling, R., 1967, Het Djungel-boek.
Amsterdam 1967.
- Maerlant, Jacob van, 1980, Der Naturen Bloeme
ed. Dr. Eelco Verwijs, Leiden 1878.
Ongewijzigde herdruk 1980.
- Mudde, P., Basilisken.
Reptilia, jaargang 2, nr. 4, pag. 2-11.
- Pauly, Der kleine, 1975, Lexikon der Antike in 5
Bände.
Herausgegeben von Konrat Ziegler und Walther
Sontheimer. München 1975.

Timmers, J., 1947, Symboliek en iconographie der christelijke kunst.
Roermond 1947.

Trutnau, L., 1982, Schlangen im Terrarium II
Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 1982.

Voort, M. van der, 1989, Middeleeuwse Herpetologie
deel 4, Nu hoert van elken allene, teerst in A.
Litt. Serp. Vol. 9 (4) 1989, pag. 156-165.

White, T., 1960, The Bestiary. A Book of Beasts.
New York 1960.

N.B.: het onderschrift bij de foto op pag. 202 is
niet correct. Lees voor *Aspis* s.v.p. *Basiliscus*.